
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

PSZICHOLÓGIA ÉS IDEOLÓGIA

HÓDI SÁNDOR

Felettébb érdekes és aktuális vitának adott helyet a *Világosság* néhány utóbbi száma. *Pszichológia és ideológiakritika* címmel jelent meg Erős Ferenc vitaindító tanulmánya a folyóirat 1978 decemberi és ez évi januári számaiban. A tanulmány második részének megjelenésével egyidőben, *Pszichológiatörténet és ideológia* címen, Pléh Csaba megjegyzéseket fűz Erős Ferenc írásához. A folyóirat februári száma meg *A társadalomlélektan lelkifurdalása és lelkiismerete* címen közli Csepeli György hozzászólását a vitához.

Régóta lappangó feszültségek keresik a megfogalmazás lehetőségét — és persze a nyilvánosságot — e kirobbanó vitában.

A jó szimatú és a pszichológiában valamelyest is jártas olvasókban a jelzett vitacikkek már címeik alapján is szorongó kíváncsiságot keltenek. Hiszen a tudomány és az ideológia viszonyának emlegetése már sejteti, hogy a vitában várhatóan a pszichológia „rettegett” alapproblémája kerül majd felszínre. Mint ahogy az is sejthető, hogy e „szentségtörés” elkövetésére lefojtott szenvedélyek szikráznak majd fel, hisz tudvalevő, hogy a pszichológusok természetükből — pontosabban, tudományuk természetéből — fakadóan jobban irtóznak az ideológia emlegetésétől, mint ördög a tömjénfüsttől.

A pszichológia ideologikussága bénítóan neuralgikus pontja ennek a tudománynak. És ennek oka mélységesen összefügg e tudomány társadalmi szerepkörének megoldatlanságaival, a pszichológia „emancipálódásának” nem éppen zökkenésmentes folyamatával. Az ideológia mindenféle pszichológiai vonatkozása nyomasztóan nehezedik a szakmabeliek tudatára. Ezt valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy a szellemi prostituálódás vádja vagy éppen számonkérése rémlik fel mindig bennük az ideológia említésére. Ezért is kerülik meg széles ívben — s eleve sértett önérzettel — mindazon elméleti kérdéseket és gyakorlati problémákat, amelyek rövidebb vagy hosszabb távon az ideológiával való szembekeverülés veszélyével fenyegetnek. Minthogy azonban a pszichológia, lény-

géből fakadóan, ideológiai problémáktól mindig telített, a saját árnyékának rémlátomásaitól való szüntelen rettegés és hasztalan menekvés tudományunkat ebben a vonatkozásban nevetségesen görcsössé, „neurotikussá” tette.

Nem éppen szerencsés közérzet ez egy olyan tudomány számára, amely — a laikusok megítélése szerint — a harmonikus lelkiéletért volna felelős. Más kérdés, hogy a pszichológia, ráczafolva a nevével állandóan újraélesztett reményekre, régen letett már arról, hogy elméleti fegyverré váljék az emberek személyes életének mindennapi gyakorlati szerveződé- sében. A pszichológia jelzett görcsössége, „neuraszténiája” inkább akként jelent gondot és problémát e tudomány képviselői számára, hogy hivatásuk, társadalmi szerephelyzetük megoldatlanságai miatt nem találják megnyugvásukat. Az ideológiától, pontosabban: szellemi és erkölcsi meggyőződésük „elárulásának” gondolatától való bémult félelmükben nem képesek társadalmi szerepükük valós összefüggéseinek mélyére látni. Enélkül viszont nem marad más hátra, mint hogy naiv elszántsággal tudományukban kapaszkodjanak meg, s annak elvont tételeire alapozzák hitüket és meggyőződésüket. Elég azonban a társadalmi létviszonyok legcsekélyebb változása is, hogy annak gyenge ideológiai fuvallata elméleti konstrukcióikat kártyavárként összerombolja, s hogy önnön fontosságukba vetett hitüket megingassa. Ettől az a nagyfokú bizonytalanság, amelyben élnek, ezért vannak örökös válságban a világgal, egymással és önmagukkal.

De hogy tisztázzuk mármost: nem pussztán egy hivatás személyi sorsként való megélésének nyomassztó élményéről van szó e válságtudatban. Mint ahogy az ideológiával szemben érzett fóbiás félelmet sem volna helyénvaló egyszerűen a pszichológusok apolitikus magatartásával azonosítanunk. Ezek a szimptomák ugyanis sokkal átfogóbb és mélyebb problémát takarnak: egy tudomány egészének permanens válsága szorul magyarázatra. Az, hogy miből fakad a pszichológia társadalmi szerepkonfliktusa. Vagy még inkább, hogy miféle erők szorítják a pszichológiát az apolitikusság jegyében, társadalmi tartalmában és célkitűzéseiben tisztázott cselekvési program helyett ideológiai kényszerpályákra.

A pszichológia, amióta egyáltalán tudományként önállósította magát, örökös „válságban” van. Mágig sem jutott el tárgykörének adekvát meghatározásáig, elméleti illeszkedése a társadalmi lét jelenségszféráit vizsgáló tudományokhoz máig megoldatlan, fogalmi rendszere és élméletképzése súlyos ellentmondásokat takar. Persze a szakma képviselőinek, hivatásuk gyakorlása érdekében, meg kell tanulni együtt élni tudományunk jelzett megoldatlanságaival, hiszen mint mondtuk, társadalmi-ideológiai gyökértelenségükből fakadóan csak tudományukra támaszkodhatnak, kizárólag benne bízhatnak. E szoros kötöttség mellett sok minden segíti is a pszichológusokat a válságtudat áthidalásában. A védekező és elhárító mechanizmusok egész arzenálját lehetne felsorolni, az életidegen elméle-

tektől és nyelvi elkülönüléstől a természettudományokat megszegényítő — az egzakt tudományosságot bizonyítani hivatott! — módszertani virtuozitásig. Közülük itt csak azokat emelnénk ki, amelyek közelebbről érintik a pszichológia és ideológia viszonyát.

A válságot elfedő hamis tudat áttörését elsősorban azok az elméleti ködösítések gátolják, amelyek túl nagy hangsúlyt fektetnek a tudomány „belső fejlődésének sajátosságaira”, a fejlődés „immanens logikájára”, a pszichológia mindenkori helyzetét befolyásoló társadalmi-ideológiai szerepkör rovására. A pszichológia állapotának megítélésével kapcsolatban ezek az elméleti törekvések azt szorgalmazzák, hogy világosan különböztessek mindig meg a pszichológiai ideologikus és manipulatív bírálatát a pszichológia szaktudományos eredményeinek minősítésétől, vagyis a tudomány „immanens-szakyszerű” bírálatától. Ezzel a különbségtévesztéssel az-tán mindjárt két legyet is lehetne ütni egy csapásra. Az „immanencia” jegyében a pszichológia mindig találna igazolást és „szakyszerű” felmentést a maga számára, s ugyanakkor nem kényszerülne arra sem, hogy elméleti előfeltevéseiben és konkrét gyakorlati funkciójában keresse és ismerje fel valós társadalmi-ideológiai funkcióját.

A szakma képviselői, tudományuk elvont értelemelvével, persze éppen séggel megtevészthetik önmagukat. A kritika végső szavát azonban nem lehet a mindennapi élet gyakorlati szükségleteitől elvitatni. A gyakorlati észjárás viszont nem kíváncsi a tudomány immanenciájára, nem érdeklí a pszichológia belső fejlődésének „rejtett logikája”. A személyi sorsáért aggódó embert kizárólag az érdekli, hogy foglalkozik-e problémáival a pszichológia, nyújt-e számára segítséget ezek megoldásában. Mert ha nem nyújt semmiféle segítséget, ha a konkrét emberi sorsformálás gondjainál „fontosabb” kérdésekkel van elfoglalva, ha éppen tudományossága jegyében kénytelen ignorálni — mellőzni, semmibe venni — a szubjektív gondokat, reflektálhat saját helyzetére ahogyan akar, válsága — a gyakorlati élet szempontjából — vitathatatlan.

Márpedig jelen formájában a pszichológia szükségképp vált ki csalódást a hozzáfordulókból, lévén, hogy nem tud mit kezdeni az emberi élet szubjektív problémáival, s nem tudja segíteni az embert személyi sorsának formálásában.

A laikus, márminthogy a tudomány benső ügyeihez mit sem értő emberek elvárásai alól persze keres és talál is magának a pszichológia kibúvókat. Többek között tudománya tárgykörének sajátos meghatározásaival. Ezzel kínlódik már egy évszázada. Természetesen nemcsak a vele szemben megnyilvánuló konkrét emberi igények és elvárások alóli kitérés miatt kényszerül erre, hanem azért is, mert a lényegében véve meg nem értett lelki életet, a sorsformáló személyi élményeket mégiscsak kénytelen valamivel — színpompás metaforákkal vagy sivár formulákkal — helyettesíteni. És ezek a félresikerült analógiák átmenetileg kelthetik is azt a látszatot, hogy lám, a pszichológia az emberi élet fontos kérdéseihöz

hozzászól. Más kérdés, hogy hozzászólásait a józan eszű ember nemigen tudja felfogni, s még kevésbé tudja azt magára vonatkozóan hasznosítani.

Ha viszont tulajdonképpen tárgyával, az emberi lét szubjektív személyi szférájával szemben ennyire tehetetlenek bizonyul a pszichológia, hogyan lehetséges akkor mégis, mi lehet a magyarázata annak, hogy válságtudatát oly könnyűszerrel elhárítja? Nyilvánvaló, hogy az eszmei ködösítések önmegtévesztést szolgáló védőreflexien túl van valami, ami a pszichológia számára, adott formájában is, a társadalmi-gyakorlati életben felmentést ad. A válságtudat kellő önbizalommal történő elhárítása csak azzal magyarázható, hogy a pszichológiának az adott formájában is konkrét társadalmi funkciója van, hogy tehát a társadalomtól, illetve annak intézményrendszerétől, így is fizetőképes megrendeléseket kap. Sőt, azt kell gondolnunk, hogy számára létjogot biztosító megrendeléseket csak így kap, hogy éppen az adott formájának — bár fel nem ismert és be nem vallott — ideologikus tartalma az, ami a társadalmi lét szervezésében fontos szerepet kap.

És tulajdonképpen ennek a problémának a mélyén rejlik a pszichológia „válsághelyzetének” magyarázata. A lélektan társadalmi funkciójának és — érvényre nem jutó — adekvát tárgyának tartalmi meg nem feleléséből, mi több, kibékíthetetlen ellentétéből fakad a pszichológia és ideológia viszonyának konfliktusos volta. Ennek a szerepkonfliktusnak a megélése, gondolati szinten fel nem dolgozott élménye, szolgál alapjául a pszichológusok ideológiával kapcsolatos ellenérzéseinek és fóbias félelmének.

Természetesen az alapvető konfliktusnak ez a hátere a felismerhetetlenségig el van mosódva. Nagyjából annak megfelelően, amennyire általában véve tisztázatlan a társadalomtudományok ideologikus funkciója, s ezen belül is, amilyen mértékben bizonytalan a pszichológia önmeghatározása.

A társadalomtudományok különböző ágainak képviselői körében — így a pszichológusok között is — gyakori jelenség a nagyfokú ingerlékenység, ha előttük tudományos tevékenységük ideologikusságát emlegetik. Olykor kiváló elmék sem képesek belátni és elfogadni azt a helyzetüket és szerepüket által meghatározott körülményt, hogy miközben az intézményesen fenntartott és szabályozott tevékenységrendszerükön keresztül elsajátítják tudományuk tárgyát, annak jellemzőit, módszereit és célkitűzéseit, ezzel együtt megkerülhetetlenül magukba építik az uralkodó társadalmi viszonyok ideologikus értékeit és szempontjait is. Ennélfogva kutatómunkájukkal, annak ideologikus jellege miatt — szándékuktól, akaratuktól és személyi meggyőződésüktől függetlenül — az adott létforma struktúráját erősítik.

És ezen szerepkörük ellátásában esetleges és mellékes körülmény, hogy „híven” vagy „torzan” tükrözik-e a valóságot; más szóval, hogy „helyes” vagy „hamis” tudatformát képviselnek-e. Csak az a fontos, hogy

tudományos tevékenységükkel képviseljék valamiképpen a társadalmi viszonyok adott rendszerének védelmét, s optimalizálva annak működését segítsék a létforma újratermelődését.

Ezeknek az ismereteknek a birtokában már megkerülhetővé válnak az ideológia köznapi értelmezésének buktatói. Elsősorban is e fogalom torzított és leszűkített értelmezésének veszélyét küszöbölhetjük ki. Ideológia alatt ugyanis nagyon sokan, köztük több jeles pszichológusnak is, kizárólag durva szemléleti befolyásolást — szándékos megtévesztést manipulációt — ért. Az ideológiának ezt a torz és leszűkített jelentését nehéz is volna a társadalomtudományokra érteni, mert például a nyílt politikai propaganda és a társadalomtudományos kutatás közé, ideologikus szerepkörük eltérő gyakorlati formái miatt, oktalanság volna egyenlőségjelet tenni. Ámde ez a funkcionális különbség nem téveszthet meg benünket, nem hagyhat kétséget afelől, hogy a társadalomtudományok által létrehozott szellemi objektívációk éppúgy ideologikus jellegűek, éppúgy ott kísért bennük az öket létrehozó intézményrendszer szelleme, mint bármely más, saját struktúra és történeti létre szert tevő szellemi termékben.

A társadalomtudományok ideologikus funkciójának tisztázása után lássuk most, hogy konkrétan a pszichológia miként próbál meg eleget tenni ideologikus szerepkörének, és hogy szerepköre milyen dilemmákat vet felszínre.

A pszichológia, ismétlődő reformjaival és mind korszerűbbé váló módszertanával, a vele szemben megnyilvánuló (hatalmi) elvárásoknak lehetőségeihez mérten többnyire igyekezett eleget tenni. A számlájára érkezett első jelentős megrendelés, a hadsereg emberanyagának kiegészítésében, kiképzésében, korszerűsítésében való segítség, beszédesen szól erről. De a gyors ipari fejlődésnek indult polgári társadalmak egész sor más gyakorlati feladatot is tűztek a pszichológia elé. A megváltozott termelési feltételek között, az új munkaerő kiválasztásában, a gyors és hatékony szakképesítésben, egyszóval a termelőerők fejlesztésében nagy szükség mutatkozott a pszichológia segítségére. Alkalmazott ágainak gyors felvirágzása mellett az alap kutatás ugyan megrekedt, abban az értelemben, hogy a valós életfolyamatok társadalmi alapjának feltárása helyett ködös absztrakciókra épített légvárak születtek, ámde paradox módon, az elméletalkotás éppen így, ebben a formában, a valós összefüggések misztifikálásával bizonyult hatékony társadalomszervező erőnek.

A pszichológia elsősorban ezekre a megrendelésekre alapozta önbecslését. És lévén, hogy általuk ideológiai funkcióját kiválóan ellátta, túlságosan nem zavarta, hogy tartalmilag szegényes, majdhogynem üres és semmitmondó, mindenre ráhúzható absztrakciókkal kénytelen dolgozni. Mint ahogy az sem jelentett számára problémát, hogy az ember másra vissza nem vezethető természeti adottságának vélte azt, ami a társadalmi lét kiváltotta szubjektív élményreflexiók fogalmi elvonatkoztatása. S kulcsfogalmait máig anélkül használja, hogy az elvonatkoztatás tényét és

absztrakciói valóság tartalmát felismerte volna. Márpedig, a személyi sorsformálás szempontjából, alkalmazásának elsődleges feltétele éppen az volna, hogy felismerje és azonosítani tudja a pszichikus jelenségeket társadalmi valóságunk azon bonyolult mozgásformáival, amelyek kiváltják őket s amelyek reflexióként megnyilvánulnak. A „személyiség”, a „jellem”, az „akarat”, az „intelligencia”... csak így telítődne adekvát tartalommal, s csak ennek révén tehetne szert a pszichológia olyan elméleti alapra, amely az emberi élet szubjektív jelenségvilágának tárgyalására alkalmas volna.

A pszichológiát azonban — a vele szemben megnyilvánuló naiv elvárásokon túl — semmi sem kényszerítette igazán arra, hogy komolyabban foglalkozzék a szubjektum—objektum viszonytal, s hogy belőle fakadóan az egyéni léte szerződések konkrét gondjainak háttérét kihámozza. Túlságosan már csak azért sem érezhette magát erre kényszerítve, mert a számára létjogot biztosító társadalmi megrendelések homlokegyenest más igényeket takartak. Nem a személyi sorsformálás gondjával való törődés, és nem a személyiség „optimalizálására” való törekvés, hanem az adott létviszonyok konzerválásában, a társadalmi reprodukció zavartalanságának biztosításában nyújtott segítsége bizonyult kívánatosnak és fontosnak. Ezen ideologikus szerephelyzetéből fakadóan — tekintettel azokra az osztályviszonyokra, amelyek között tudománytá szerveződött — a pszichológiára az a hálátlan kötelezettség hárult, hogy áltudományosság mögé rejtse a személyi sorsok és a bennük megnyilvánuló létviszonyok társadalmi alapjait. Más szóval, a pszichológiának a fennálló uralmi viszonyokat igazoló és ezek érdekelttségét védő ideologikus tudatformává kellett válnia ahhoz, hogy önálló tudományként egyáltalán polgárjogot kaphasson.

„Önálló tudományosság” alatt persze nem szabad valamilyen egységes és tagolatlan szellemi képződményre gondolnunk. Nem medrében méltóságosan hömpölygő folyóhoz, hanem parttalan árterülethez hasonlítható a pszichológia. Lápos ingoványhoz, amely elárasztja és kitölti a társadalmi tudat megfelelő réseit és mélyedéseit. Egységes tárgykör és szemléletmód helyett, amelyet minden pszichológus elfogadna, azonos módon értékelne és magáénak vallana, hol nyíltan, hol burkoltan szembehelyezkedő, egymásnak feszülő valóságértelmezési kísérletekről van szó, amelyek igazságtartalmukban, érdekeltségükben, valóság hitelükben nagyon különbözhetnek egymástól.

A pszichológia mezében tehát nagyon sokféle törekvés reflektál a társadalmi lét szubjektív kérdéskörére. De valamennyi iskola, irányzat és ágazat legfontosabb ismérve közös: mindegyik olyan absztrakciókkal dolgozik, amelyekkel az emberi élet szubjektív szférája és a társadalmi lét objektivációs rendszere között semminemű érdemleges összefüggést nem tisztázhat.

Tulajdonképpen tehát mindegy, hogy a tudományosság pozitivista kritériumrendszerét tekintve, a pszichológia milyen szinten látja el feladatát, ugyanis mindaddig, amíg ideológiai szerepkörének megfelelően az ember szubjektív természetű problémáit ignorálja, nem kell tartania attól, hogy elveszti az általa (is) legitimizált intézményrendszer pártfogását.

Valóságtudata áthidalásához a pszichológia végül is ebből a pártfogásból nyeri önbizalmát. Ami természetesen nagyon változó, attól függően, hogy adott társadalmi rendszer — önnön reprodukciója érdekében — mennyire kíván támaszkodni a pszichológia ideologikus szerepkörére. S hogy egyáltalán, az ember társadalmiasodásának adott szerveződési szintjén az intézményekben lefojtott ellentmondások mennyire juthatnak szubjektív problémák formájában felszínre. Általában véve elmondható, hogy bizalmatlan és lekicsinylő a pszichológiával szemben a hatalom gépezete ott, ahol a társadalomszervezésben nagyobb hangsúly esik az állam erőszakszervezeteire, ahol a szellemi élet irányításában politikailag erőszakosabb módszerek jutnak kifejezésre. Viszont kifejezettebb a pszichológiában rejlő lehetőségekkel szembeni igény ott, ahol a hatalom megengedheti magának a „szabadsággal” és „demokráciával” való kérdést, ahol tehát az egyéni létszerveződésben az intézményesített lét bürokratikus gépezete nincs közvetlenül és nyomasztóan jelen. És, ha abból a tendenciából indulunk ki, hogy az élet nyers, durva intézményességét, a hatalom erőszakszervezeteinek akcióit az ember társadalmiasodásának bizonyos fejlettségi szintjén túl, egyre nagyobb mértékben a tudati befolyásolás váltja fel, hogy történelmileg mind kifejezettebben előtérbe kerül a szellemi objektívációs szféra ideologikus szerepköre, azt kell hinnünk, hogy a pszichológia még csak eztán szerezhet magának igazán „becsületet”. Többek között azzal, hogy minden bizonnyal derekasan kiveszi részét annak a „globális manipulációs programnak” a megszervezésében és kivitelezésében, amelynek előszele már itt fújdogál. A „korszellem” diktálja, s egyben záloga ez a jövő társadalmak belső szilárdságának, hogy a létformát elfogadó és pártoló magatartásnak, a külső, fenyegető fizikai kényszer reflexiója helyett, belső igénnyé, sajátként megélt érzelmi-tudati állásfoglalássá kell válnia. Mondanunk sem kell, hogy a pszichológiára az efféle akciókban szükségképp kulcsszerep hárul.

Számunkra azonban végérvényben csak annak felismerése fontos, hogy a pszichológia társadalmi szerepkörétől függetlenül nem indulhat saját belátása szerint fejlődési útjára, hogy azokat a kényszerpályákat kell bejárnia, amelyeket a vele szemben támasztott elméleti és gyakorlati igények szabnak meg ideologikus tartalmuk által. Naivitás volna ezért a pszichológia mindenkori formájában testet öltő ideologikus tartalmakat eltagadni, mint ahogy éppoly naivitás volna azt remélni, hogy ez a tudomány, pusztán a lelkiismeretes tudósok szorgalmas munkája által,

fejlődésének immanens útját járva, szükségképp megtalálja majd adekvát tárgyát, leküzdi a „félreértésekből” — és „meg nem értésekből” — fakadó válságát.

De éppoly fontos számunkra annak felismerése is, hogy mit sem ér, ha önmagában véve bíráljuk a pszichológiát, ha az elmarasztalt szerepkört és tudatformát leválasztjuk azokról a létviszonyokról, amelyeket az a maga módján csak reprezentál. Hiszen végül is nem a pszichológia kizárólagos „bűne” a tárgytévesztése. Nem pusztán rajta múlik a szubjektív szféra meg nem értése. Mint ahogy a személyi sorsformálással szembeni tehetetlensége sem írható minden további nélkül a terhére. Elvégre a pszichológia, a társadalom ideologikus szférájának szerves részeként, csak azt a szerepkört töltheti be, amit intézményesen ráruháznak, s csak úgy, ahogy azt tőle megkívánják. És ha mi, a szubjektív szféra ignorálása végett, a pszichológia tudományosságának jelen formáját — a „lélekről szóló” tudomány lélektelenségét — abszurdnak találjuk, a legkevésbé sem elégedhetünk meg azzal, hogy ezt a pszichológia szemére vessük. Elvégre nem a pszichológia ködképeihez, hanem azokhoz a gyakorlati viszonyokhoz kell címeznünk számonkérésünket, amelyeket a pszichológia adott formájában csak képvisel számunkra. Mint a társadalmi-ideologikus emberkép (egyik) eszmei feielfőse, a pszichológia paradox módon épp hamis tudata, zavaros elméletei révén vet fényt a személység gyakorlati abszurd helyzetére. Anélkül persze, hogy akár emberképének ideologikus jellegét, akár ennek az emberképnek a társadalmi viszonyokkal való összefüggését felismerné.

Nehéz volna tehát a pszichológia ideológiakritikájának jogosultságát elvitatni. Helye van ennek a kritikának már csak azért is, hogy a pszichológia elméletképzési nehézségeinek oka és háttere nyilvánvalóvá váljék; hogy a kulcsfogalmakban tükröződő illuzórikus társadalmi-személyi viszonyokban felismerjük a közösségével szembekerült individualitás torz gondolati leképeződésének szükségességét. A pszichológia következetes ideológiakritikája fontos lehet továbbá avégből is, hogy felszínre hozhatja a szubjektív szféra kényszerű titokzatosságának mély értelmét, leleplezheti az irracionalizmustól terhelt emberkép nemkívánatos elméleti-gyakorlati következményeit. Elgondolkozhatunk például azon is, hogyan és miként kényszerül a pszichológia arra, hogy tárgykörének meghatározásával, s a természettudományokat utánzó módszertanával, mindenáron gátolja a szubjektív élményreflexiókban s a személyi életviteli problémákban megnyilvánuló társadalmi ellentmondások felszínre kerülését, gondolati megfogalmazódását és cselekvéssé szerveződését. És ezzel összefüggésben, fontos lehet a pszichológia ideológia-kritikája, mert segíthet leleplezni a társadalomtudományos gondolkodásunkra olyannyira jellemző „személyes lélettársadalmi lét” gondolati megosztottságának kettősségét.

Szükség van tehát a pszichológia ideológiakritikájára. De Erős Ferenc-

cel egyetértve azt kell mondanunk, hogy „a pszichológia ideológiakritikáját ama elembertelenedett társadalmi viszonyok kritikájával kell összekapcsolni, amelyeknek maga a pszichológia is integráns része; ama viszonyokéval, amelyek között ez a tudomány egyáltalán funkcionálni képes és hatékony lehet — akár mint a *nyílt tömegmanipuláció technológiája*, akár pedig mint az uralmi viszonyokat igazoló *rejtett legitimizációs apparátus*”.

És ezen a ponton össze is kötnénk a pszichológia és ideológia viszonyát elemző s főként az általános összefüggéseket kereső gondolataink szálát a tanulmányunk elején jelzett vita problemafonálával.

Vitaindító tanulmányában Erős, a pszichológia történetének rövid áttekintésével, konkrét példákkal illusztrálja a pszichológia ideologikus szerepkörének sokarcúságát és változékonyságát. Az ún. „technokratikus ideológia” legpregnansabb formáján, a behaviourizmuson kezdve, a különböző szociálpszichológiai iskolákon mint sajátos „programideológiákon” keresztül, a „konfliktus-elméletekig” és a legitimizációs funkciót betöltő egyéb „állapot-ideológiáig” azt követi nyomon, hogy miként tudott — tárgykörének átértelmezésével és módszertani „hajlékonyságával” — adaptálódni a pszichológia a mindenkori társadalmi szükségletekhez, hogyan tudott a változó körülmények ellenére folyamatosan eleget tenni társadalmi-ideologikus szerepkörének. Erős illusztratív példái nyomán közvetve betekintést nyerhetünk arra vonatkozóan is, hogy miként vált a pszichológia századunk során az ideológiai befolyásolás egyik legfontosabb és legpregnansabb formájává.

Önmagában véve már a pszichológiának ez a vázlatos ideológiakritikája is elég volna ahhoz, hogy Erős tanulmányát, a szakmai önismeret terén, fontos és hiánypótló olvasmányként tartsuk számon. Érdemes azonban odafigyelnünk a tanulmány megírásának mélyebb szándékára is. Hiszen Erős számára a pszichológiatörténet végül is csak paraván, amely arra szolgál, hogy kellő körültekintéssel járjék körül és kibonthassa hivatásával kapcsolatos konfliktusát. S mivel e konfliktus mibenléte felől nemigen hagy kétséget, közvetve ezt teszi mindannyiunk lelkiismereti tárgyává.

„Egy »társadalom nélküli szociológia« követelése minden bizonnyal abszurditásnak tűnne: a modern pszichológia viszont éppen a nevében adott specifikus tárgymegjelölés (*pszichológia*, azaz lélekről szóló tudomány) tagadásával, vagy legalábbis érvényességének zárójelbe tételével kezdte meg pályafutását” — írja Erős Ferenc, majd így folytatja gondolat sorát. „A lélek száműzése azonban, amihez a pszichológiának, ahhoz, hogy tudományként számba vehessék, konzekvensen ragaszkodnia kellett, természetesen nem valósulhatott meg teljes mértékben, hiszen ez a pszichológia létjogosultságát vonta volna kétségbe. A pszichológia tehát a maga módján megőrizte tárgyát: úgy és abban a formában, ahogyan ez számára a tudományosság múlt századból örökölt, és máig ható, krité-

riumrendszere lehetővé tette. Következésképp a pszichológia története nem egyértelműen a lélek, vagyis a szubjektív szféra tagadásának története. Cifrább ennél a helyzet: a pszichológia története a szekularizált és eufémisztikus módon átkeresztelt lélekkfogalom alakváltozásainak története.”

Erős tehát nemcsak hogy felismeri a pszichológia „tudathasadásának” okát, de e tudomány adekvát és ideologikus szerepe által kikényszerített tárgykörének ellentmondásosságában félreérthetetlenül le is leplezi a praxis szintjén jelentkező konfliktusok alapját. Azoknak a konfliktusoknak az alapját, amelyek az individuálisan vallott s a hivatástudatra átvitt humanista törekvések és a pszichológia ideologikus szerepkörének diszkrepanciájából származnak. Természetükből fakadóan ezek a konfliktusok nem mindenki számára jelentenek szükségképpen problémát. Korábban már utaltunk rá, hogy miféle mechanizmusok védik-támogatják a pszichológiát válságtudatának — Erős kifejezésével, „tudathasadásának” — áthidalásában. Itt csak annyit fűznénk hozzá, hogy minél mélyebb és teljesebb a személyi azonosulás a pszichológia ideologikus szerepvállalásának valamely formájával, annál kevésbé áll fenn annak veszélye, hogy az apologetikus hivatástudatot valami is megzavarhatná. Konfliktus csak ott támad, ahol az uralmi viszonyok elvont — a tudomány tárgy- és feladatkörében rögzült — érdekképviselőténél erősebb a szubjektív szférával szemben érzett felelősség, vagyis ahol a személyi sorsok konkrét gondjának megértése kéri szamon a pszichológiától adekvát tárgyát.

Bármilyen sűrítetten exponálja is azonban Erős hivatásának lényegi problémáját — a lélektan lélektelenségét és apologetikus szerepvállalását —, nem gátolja meg ez vitapartnereit abban, hogy e fontos kérdéseket megkerüljék és „agyonhallgassák”.

Pléh Csaba mintapéldánya a tények tiszteletének büvkörében élő, és önmagát a tudomány pártatlanságának gondolatával megnyugtató tudós-nak. Az a típus tehát, aki nem szívesen köti munkáját társadalommegváltó eszmékhez, „utópiákhoz”. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy Erőstől is következetesebb pszichológiatörténetet kér számon, mérsékeltebb ideológiakritikával. Erőssel polemizálva azt állítja, hogy a tények korrekt tisztelete mellett létrehozhatóak a tudományos kutatómunka által olyan új értékek, amelyek meghaladják a tudomány és a gyakorlat viszonyának reprodukcióját, s ekként kívül állnak a mindennapok legitimizálásának gyanúján. Csak éppen arról feledkezik meg, hogy bármiként viszonyuljon a tudós kutatási tárgyához, ha kritika nélkül elfogadja tudományos problémalátását, az adott feladatok megoldásában már megkerülhetetlenül adva van számára társadalmi szerepkörének ideologikussága.

Erős tanulmányának gazdag gondolati anyagából Pléh Csaba látszólag találmóra szúr ki egy-két problémát, amelyekkel kapcsolatban aztán

Erőssel vitába száll. Érveiből hamar kiderül azonban, hogy távolról sem véletlen érdeklődésének iránya, hanem voltaképpen a behaviourizmus csúfos elmarasztalását fájlalja. Így áll elő aztán az a helyzet, hogy miközben a pszichológia ideológikus szerepének vádját hátrítja, bizonyos távolságtartással ugyan, de annál konzekvensebben a pszichológia „legleketlenebb” ideológikus tudatformájának védelmét vállalja.

A tudományos kutatómunka lehetséges „pártatlanságának” gondolatából kiindulva, Pléh Csaba Erős tanulmányát szükségképp utópisztikusnak találja. Úgy véli, hogy a „hétköznapi pszichológus” számára erejét meghaladó feladat volna az Erős által felvetett probléma vállalása. Már mint annak a dilemmának a társadalomfilozófiai átgondolása, hogy miként volna lehetséges az egyén-közösség ellentmondásos viszonyának történelmi felszámolása, s ezzel kapcsolatban a pszichológia adekvát szerepvállalása. Pléh szerint minden erre irányuló törekvés és elgondolás óhatatlanul magán hordozná a „társadalommegváltó pszichologizmus” veszélyét. És ennek a „pszichologizmusnak” csak úgy vehetjük elejét, mondja Pléh Csaba, ha a pszichológusok nem az „elgondolás szférájában” járnak, hanem a társadalom „valós folyamataiban” felmerülő dilemmákkal foglalkoznak.

A korábban kifejtettek alapján, úgy véljük, nem nehéz felismerni a Pléh Csaba által képviselt tudatforma lényegét, s annak ideológikus gyengeségeit. Naivitás ugyanis abban reménykedni és arra alapozni, hogy ha a jövőformálást szolgáló társadalomfilozófiai kérdésektől — a „társadalommegváltó pszichologizmus” veszélye miatt — elhatároljuk magunkat, ezzel egyszersmind megkerülhetővé tehetjük a közösség és individualitás megoldatlan viszonyából fakadó ideológikus problémákat. S ugyanígy naivítás a társadalmi valós folyamatok dilemmáira apellálva a pszichológia ideológikus szerepköreinek kritikátlan vállalását szorgalmazni. Hiszen a kutatások alapjául szolgáló társadalomfilozófiai előfeltevések kibontása, tudatosítása és annak ideológiai vonatkozásaival való szembenézés nélkül, a tudós — álljon bár vitán felül szakmai tisztessége és tárgyi tudása — épp a legfontosabb dolgot nem látja tisztán. Azt ti., hogy kutatási programjával miféle társadalmi érdekeket szolgál, s hogy szorgos munkájának eredményeivel miféle jövőt is formál.

Pléh Csaba behaviourizmust „pártoló „szcientizmusánál” jóval egyértelműbb a szociálpszichológia védelmében fellépő Csepeli György apologetikus szerepvállalása.

Tagadhatatlanul imponáló az a higgadt körültekintés, a megcsillantott gazdag tárgyismeret s az a nagyvonalúság, amellyel Csepeli Erős tanulmányára reflektál. Imponáló már csak azért is, mert Csepeli minden szaván érződik, hogy a társadalom-lélektan elkötelezettje, hogy fenntartás nélkül hisz tudománya folytonos megújulásában és társadalmi hasznosságában. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy ellenérzésekkel reagál Erős kritikájára, amit úgy is megfogalmazhatnánk, hogy széles ívben há-

rítja el magától a társadalom-lélektan számon kért lelkifurdalását. S mi tagadás, ezt a lelkifurdalást nem is igen kérhetnénk tőle számon. Ahhoz ugyanis túl szoros a szociálpszichológiával való azonosulása, túl gyakran takarózik annak „immanenciájával”. Nyilvánvaló, hogy éppen ez a szoros kötöttség, a személy meggyőződésé és látószöggé vált immanencia gátolja meg őt abban, hogy a társadalom-lélektan „túlkapásainak” bírálátára való hajlamán túl, az Erős által kiélezett problémát is akceptálja.

Noha Erős, a társadalom-lélektan ideologikus szerepvállalásait félreérthetetlen szempontból bírálja, Csepeli megkísérli vakvágányra terelni — e tudományág gyakorlati alkalmazásának aktuális problémáira szűkíteni — a vitát. Ennek érdekében mindenekelőtt bagatellizálni igyekszik a szociálpszichológia társadalmi szerepvállalásainak fontosságát. „Nem hinném — írja —, hogy a világ reakciós és haladó erőinek küzdelme a szociálpszichológiai intézetekben és laboratóriumokban dőlne el.” Minden valószínűség szerint a szociálpszichológia ideologikus szerepének elhanyagolható jelentőségére utal ezzel. „A szociálpszichológiára összpontosított ideológiai ösztűz során” — írja, a szociálpszichológiának mint „állapot-ideológiának” Erős által megfogalmazott vádjára célozva, sokan hajlamosak megfeledkezni arról, hogy „a társadalmi lét adott szerkezetét elsősorban nem a »lány, szociálpszichológiai tényezők«, hanem a gazdaság, a jog, a társadalmi struktúra, a szervezetek történelmi és nem pszichológiai logika szerint változó illetve változtatható »kemény« tényezői határozzák meg.”

Aligha férhet kétség hozzá, hogy az állam erőszak-apparátusának szerepköréhez képest a társadalom-lélektan tanaiban és fogalmaiban feszülő ideológia jelentéktelen társadalomformáló erőt képvisel. Bár, mint mondtuk, társadalmá válogatja, hogy a létforma szervezésében és megőrzésében a hatalom a befolyásolás mely eszközeinek milyen szerepet szán. És persze, nemcsak erről van szó. Elképzelhető az is, hogy a szociálpszichológia sem áll mindenkor és feltétlenül helyzete magaslatán. Nem szükségképp övé a kezdeményező szerep, s legitim funkcióját sem biztos, hogy „tisztességgel” látja el. Más szóval, a hatalmi viszonyok átstrukturálódása során a társadalomszervezést bénító ideológiai koloncként is szóba jöhet. De akármiként is álljon a helyzet vele, önvizsgálatához semmiképpen sem elég „immanens logikájának” számbavétele. Ennél sokkal fontosabb tudatosítani azt, hogy adott formájában milyen ideológiai és politikai „megfontolásokat” képvisel.

Csepeli azonban éppen hogy ezt, a „politikai és ideológiai megfontolásokat” hányja leginkább Erős szemére. Azzal vádolva őt, hogy a tudományon kívüli területekről „visz be” ilyen megfontolásokat a kutatás területére. Mintha legalábbis Erősen állna a társadalomtudományok politikai érdekképviselője, rajta múlna azok ideologikus „szennyezettsége”. Más kérdés, hogy Csepeli szívesen határolná el tudománya „immanens problémakörét” annak politikai és ideológiai vetületétől. Még annak árán

is, hogy ha ezért cserébe kétségbe kell vonnia a szociálpszichológia legcsekélyebb társadalomszervező erejét is. Csak éppen arra nem gondol, hogy ez esetben vajon mi értelme marad tevékenységének.

De végül is, hogy mennyire esik latba, mekkora szerepet játszik a szociálpszichológia a társadalmi élet szerveződésében, azt kétségkívül nehéz volna pontosan meghatározni. Nem is annyira a dolgok természetéből fakadóan volna nehéz, hanem sokkal inkább a szociálpszichológia erre a felmérésre való alkalmatlansága miatt. Merthogy éppen a szociálpszichológiának kellene feltárnia, hogy nemcsak saját szemléletmódja mint a társadalom ideologikus szférájának keskeny szegmense, hanem általában véve, hogyan befolyásolják az eszmék — köztük az önmagunkról való tudásunk s társas viszonyaink jellegéről alkotott ismereteink — a társadalmi lét szerveződését. Bármilyen bonyolult feltételeken keresztül haszon is vissza a szubjektív szféra a társadalmi struktúra szerveződésére, a társadalom-lélektan elvileg magában hordozza a folyamat megismerésének lehetőségét. Más kérdés, hogy erre most még képtelen, hogy ez idő tájt még társadalmi szerepkörének valós összefüggéseit sem ismeri fel.

Látjuk, az ideologikus szerep gyanújától való félelem hogyan viszi, Csepeli esetében is, rossz irányba a védelem vonalát. Rossz irányba, hiszen Csepeli a szociálpszichológia ideologikus funkciójának bagatellizálásával dehogyan szeretné tudományának amúgy is nehezen kivívott és őrzött társadalmi megbecsülését rombolni vagy csökkenteni. Ellenkezőleg, Erőssel éppen azért van vitája, mert úgy véli, hogy annak kritikai magatartása veszélybe sodorhatná az éppen hogy csak „rehabilitált” s végre prosperáló tudományt. Ezért nyilvánítja sietve „importált” társadalom-lélektan kritikának, „tipikus értelmiségi megnyilvánulásnak”, időszerűtlen törekvésnek Erős szándékát, ezért marasztalná el bármivel, ami megítélése szerint tompítaná a kritika súlyát vagy azt valamiképpen háttalanítaná.

Van abban persze némi igazság, ami mellett Csepeli kiáll. És végeredményben méltányolhatnánk is a kényérkööttség gondját, ha lelkiismeretünk megnyugtatója nem járna oly szorosan együtt tevékenységünk racionalizálásával, ha személyes meggyőződésünk nem képviselné egyúttal az ideologikus szerepvállalás valamely formáját. Így azonban, a szociálpszichológia adott formájának védelmét vállalva, érveivel és tetszerős programjával Csepeli nemcsak saját lelkiismeretét nyugtatja meg, de hátráltatja is azoknak a kérdéseknek a kibontását és érdemi megválaszolását, amelyeket megkerülve a társadalom-lélektan — s egyáltalában a lélektan —, az emberi sorsok jobbításáért folyó küzdelemben érdemleges szerepet csakugyan nem vállalhat.